

յաջողած է. վասն զի գործքը դասագրքի մը Հանար պահանջուած երկու էական յատկու-
թիւններն ունի, այսինքն՝ դիրքնտեղ ոճ, որով
աշակերտին աշխատութիւնը կը լինի եւնայ
եւ նպատակին աւելի կարծ ու ապահով ճամբով
կը հասնուի. եւ տանելի գին, որով դասագիրքն
առհասարակ ամէնուն մատչելի կ'ըլլայ: Կրնայ
յանձնուիլ աշակերտաց իրերու ընկերացուածոյ
գիրք (lectures), որ անշուշտ աւելի օգուտ պիտի
ընէ իրենց՝ քան թէ գաղղիական դասագիրքներն.
մանաւանդ որ բաւական ժամանակ բաւագորոց
գործածութիւնն աւելորդ կ'ընէ աշակերտին:
Նշնպէս գիրագին միջոց մը կրնայ ըլլալ առան-
ձին սորվողներու ձեռքն ալ:

Հ. Գ. Զ.

Մ. ԽՈՐԵՆՍԵՄԻ — Հայկական Պատ-
մութիւն, աշխարհաբար թարգմանեց եւ
լուսարանեց Խորէն Ծ. Վ. Ստեփաննէ. Ս.
Պետերբուրգ, Տպր. Սկոբոխովի, 1889:
Առջին. էջ ԾԺԲ. Երես 351, Ժանութի. եւ
Յաւելք. էջ 328, 366: Գինն է՝ ըր. 1.50:

Ըզգային մատենագրութիւնն, ինչպէս հին
ժամանակները, նշնպէս մեր օրերու տակաւին գիտ-
նոց ստացուածքն է միայն: Արդեւ սակաւ են թուով
մեր մատենագրութիւնները, եւ այս սակաւն են
անմատչելի է ժողովրդեան: Ժամանակն է որ այս
անընդամեն որովք քաղուի, եւ ուրախութեամբ կը
տեսնենք, որ սկիզբն սկսած է ըլլալ: Առաջին
անգամ Մ. Նալբանդեանի թարգմանութեամբ
աշխարհաբար հրատարակեցաւ Ղ. Փարպեցւոյ
Թուղթն (Ս. Պետերբ. 1868) ծանօթութեամբ.
տարի մ'ետքը Մոսկու հրատարակեցաւ Եղե-
շէի Վարդանանց Պատմութեան աշխարհաբար
թարգմանութիւնն Ս. Սիմէնեանի ձեռքը. եւ
այժմ խորէն Ծ. Վ. Ստեփաննէ կը հրատարակէ
մեր պատմագրաց կարեւորագոյնը՝ Մ. Խորենացւոյ
Հայոց Պատմութիւնն աշխարհաբար լեզուաւ,
յառաջանալով: եւ ծանօթութեամբ:

Ընդարձակ Առաջնալիսն մէջ Մեծարոյ
թարգմանիչն հանգուցեալ Բր. Պատկանանի
տաղանթորութեամբ՝ ընդհանուր տեսութիւն մը
կ'ընէ հին Հայաստանի վարչութեանց գործունեու-
թեան վրայ, թագաւորին ժողովրդեան եւ նախա-
րարաց հետ, ինչպէս նաեւ նախարարութեանց
իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ:
Սոյն ամբողջ եւ գեղեցիկ տեսութեան կը յաջորդէ
(էջ 22-79) Մ. Խորենացւոյ վարչեւ, երկասիրու-
թիւններն, եւ ի մասնաւորի Հայոց Պատմութիւնն,
որոյ մասին ցայսօր լոյս տեսած գրութիւնը յառաջ
կը բերուին: Ասոր շարունակութիւնն է Խորե-

նացւոյ Պատմութեան սոյն աշխարհաբար թարգ-
մանութեան պատասխանատուութիւնը: Այս
տեղեկութեանց մէջ թարգմանիչն ընդհանրա-
պէս հետեւած է Խորենացւոյ ծնողեան ժամանակին
եւ տեղոյն, անոր ուղեւորութեանց ու դարձին,
Պատմութեան գրութեան ժամանակին մասին ցոյց-
սօր յայտնած սովորական կարծեաց: Եւ պետք
է ըսել՝ որ ինչ զինք ամբողջովն նուիրած է գոր-
ծոյն, եւ ինչ որ կարելի էր ձեռք բերել այս
մասին զանց չէ բւժած: Խորենացւոյ Պատմութեան
ամէն թարգմանութիւններն, ցայսօր հրատարա-
կուած գրեթէ ամէն յօդուածներն ու քննադա-
տութիւններն ըստ մասին աւելի առջեւ ունեցած
է, ըստ մասին այլոց յառաջ բերած վկայութիւն-
ներու մէջ տեսած: Ասով այս ամէն տեղեկու-
թիւններն, որ յայլուայլ լեզուս աւանդուած էին
գիտնականներէ, համարած են ի վկայեա ժողո-
վրդեան տարով՝ ժողովրդականացուցած է, եւ
ի վերջ քան զամենայն կարենանցի Բաղդադ-
ի (Պատմութեան Մ. Խորենացւոյ տպագրելոյն է
վենետիկ ընդ երկուս ձեռագրաց, Տիփուս, 1858)
առջեւ աւելնալով՝ Խորենացւոյ Պատմութեան
ցայսօր մէջն ձեռքած շատ տեղերն յաջորդութեամբ
լուսաւորած է:

Երկրորդ մասն կամ բուն գործն է Մեծեւ
Խորենացի, Պատմութիւնն Հայոց, թարգմանեալ
արեւելեան հայ բարբառով, որ պարզ եւ գիւ-
րիմաց ոճով հաշիւներն են իրթնախօս խորե-
նացին մեր առջեւ կը դնէ գեղեցիկ լեզուաւ:
Մեծարոյ թարգմանիչը չէ նայած կոչողութեան
թարգմանիչ տպագրեալ օրինակի մը վրայէն,
այլ բոլոր թարգմանութիւններն, յոյժաց ոմանց
առաջարկուած ուղղագրութիւններն եւ մանաւ-
անդ կարենանցի Բաղդադ-ի ձուլելով
ի մի, ուղղած եւ ամբողջացուցած է բնագիրն
յաջորդութեամբ: Թարգմ. Խորենութեանց մէջ
տուած է այս գործողութեան համարը գիտնա-
կանի մը յատուկ խորհուրդով:

Այս Ծանօթութիւններ, որ աւելի են թու-
ով քան 816, ամբողջն գեղեցիկ պատկը կը
կազմեն: Ասովքը դրուած են տարալոյս չէպ ժո-
ղովրդեան համար, եւ այս պատճառաւ երբեմն
մինչեւ տարրական մանքամանութեանց պատ-
շաճ երեւցած է ինչպէս: Ծանօթութեանց մէջ
մեծ մասն օրինակաց՝ եւ լիաւորաբար Վա-
րդանացւոյ օրինակին՝ տարբերութիւններն են.
միւս մեծ մասն է մեկնութիւնը ինքզնական նիւ-
թոց, որոց լիաւոր աղբիւրն եղած է Մ. Եմիի
Խորենացւոյ առեւտրէն թարգմանութեան ծանա-
թութեան ինքններն:

Ի վերջոյ զրուած ե Յաւաթիւնէր, 36 էջ. որոք են՝ 1. Մ. Խորենացոյ Հայկական Պատմութեան Զորորդ կարծիքն առ զբնիկ նոր գտնութեան հաստատ. 2. Հին Հայաստանի համառոտ աշխարհացոյց. 3. Ճամանակագրական ցուցակ. 4. Քանդութիւնի կիրառական գիտից, եւ 5. Քարտեզք Քիւնիքի լեռնի լեռագիր արձանագրութիւններէն:

Այս եւ հաւաստիկ տոյն ըստի երկասիրութեան բովանդակութիւնն: Բովանդակութեանս համառոտութենէն կը տեսնուի, որ գործն ոչ ընդ ժողովրդեան ընկերացնութեան սահմանի է, այլ եւ գիտական արժեք ունի, եւ Խորենացոյ Պատմութեան ընթացիկ կամ ընթացիկ գրադրին անհրաժեշտ է: Միւրք բանի մը գիտողութիւններ միայն ունիք մարդը ի մասին:

Հմտացն Առաքարանի մէջ աչքի կը զարնէ Խորենացոյ ծննդեան տարին, որ կը նշանակուի որ զարու միջինն 370 (էջ 23, 30 Կրտ. զարձակ էջ 63.) եւ Մ. Խորենացոյ կը տրուի 120 տարւոյ կեանք մը: Այս երկագրութիւնն յառաջ եկած է Թովմայի Արժեքն ունի մէկ խոսքէն, զոր եւ Մեծարդ թարգմանիւն Խորենացոյ Պատմութեան որ զբնիկ գրչութիւնը մեր-ցելու առթիւ շատ գեղեցիկ կը մեկնէ՝ թէ այն 120 տարին, զոր կը յիշէ Թովմաս, ոչ թէ Մովսէսի, այլ Ս. Մատթայի կը վերաբերի: Եւ սակայն ի՞նչ ետքն (Աջքն. կէ.) Մ. Խորենացոյ 120 տարի կը տրուի: Միւրք մտադիր կ'ընենք նաեւ սա կէտին. Եթէ Մովսէս 370ին ծնած է, իսկ Նիմասի ժողովն 431ին գումարուած է, որմէ ետեւ Խորենացին Յունաստան ուղարկուեցաւ (Գ. կա.) ըսել, ըսել է թէ Խորենացին առ նուազն 62 տարւան էր երբ Յունաստան գնաց, իրեն երկրորդ կտրուի աշակերտ. եւ որովհետեւ 441էն ետեւ դարձաւ, 71 տարեկան հասակին մէջ ուսանողն կենալը վերջացուց: Դարձեալ՝ որովհետեւ Խորենացին 480ի միջոցներն իւր Պատմութիւնը գրած կ'երեւայ, ըսել է՝ թէ 110 տարւան հասակին մէջ գրեց այն-պիսի պատմութիւն մը, զոր մինչեւ 80 տարեկանէ անդին անձ մը գրել ֆիզիկական անկարող է: Անտարակուսելի է ըստ մեզ՝ որ Խորենացի Ե. դարու սկիզբները ծնած է:

Բնագրին թարգմանութեան մասին ունին ունիք ըսելու:² Միայն մտադիր կ'ընենք՝ որ այն մեծ եւ նշանաւոր տարբերութիւններն, որ Վա-

րենացոյ օրինակին մէջ կան, կան նոյն օրինակին ըստ մեծայնի համաձայն՝ նաեւ 1695ին Թ. Վանանդեցոյ յԱմսդերտամ, եւ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի 1752ին ի Վենետիկ տպած Մ. Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Վերջնա թարգմանիւնն անձանք կ'երեւայ (Աջքն. էջ 5.)։ Այսպէս՝ հետեւեալ ծանօթութիւններու մէջ նշանակուած Վարդանացոյ ընկերացնութեան նաեւ յիշեալ հրատարակութիւնը, այսինքն՝ Կրտեզք. 209, 211, 215, 218 (որ «ազգին Սամեծարցոյ կը կարգացուի») 219, 225, 242, 266, 267, 268, 278, 286, 318, 357, 380 եւ այլն: Եթէ ամբողջ համեմատութիւն տեսնուի ամեն տեղ սակաւ բացառութեամբ նոյն պիտի ըլլայ:

Կը համարձակեմ փոքրիկ կրճատում մ'ալ ընել Խորենացոյ «Ողջոյն» վերջին: Ամեն հրատարակութիւնը այսպէս կը վերջացունի Ողբը. «... Աստուածապաշտութիւն մոռացեալ եւ անկալութիւն գեհնէի, Գործ պահեցէ զմեզ քրիստոս Աստուած եւ զամենեւեան ոյք երկրպագ են նմա ճշմարտութեամբ եւ նմա փառք յամենայն եղականացս, ամեն», զոր թարգմանած է նաեւ Մեծարդ թարգմանիւն: Գայտիի կը տեսնուի՝ որ «Յորով պահեցէս եւ, այլն, ընդ-օրինակողի վերջաբանութիւնն է, որ գրեթէ առանց բացառութեան սովորական է ամեն բոլոր ընդօրինակողներու, որոնք նոյն կամ նման խոսքերով իրենց կրճատն ըլնէր կը յայտնեն: Այս կրճատման փոխարէն կը յիշեցնենք՝ որ 1874ին Վեմ. Զարմայր Մանրեանց իւր Գրքոյն մէջ (Տեսոր Գ. էջ 2) հրատարակած է Ողբն շարունակութիւնը՝ զոր Մանր Մարգարոս Մանրեանց 1682ին գրուած ձեռագրոյ մը մէջ գտած է: Բանասիրաց հետաքրքրութեան համար յառաջ կը բերենք Մանրայ այս կտորն ամբողջ.՝

«... Եւ հաջ Թովմայի, որոշմանովս ինչու հարցաւ, եւ ստովիւն արմատացեալ, օրք ցամաքեալ, եւ շարիւ առնալեալ, մեզք բաժնալ, ցեալ Եւ անիւն-ինչ քիւնիս յամենայն, աստանայ հոգեւոր, եւ հոգեւորք տրամայ, Եւ արք, որդասցուց զմեզ, թէ յորդիս արանց զկեն-կանէ արանց, Եւ յորան բարեալ յորդեցաւ, յորդիս մեծութենէ արդասալ, եւ յորպիս լաւագին արանց որդասցաւ, յորդիս փարգապետաց որդեցեալ, եւ յորան բարեալագամ արդեց ծարաւ մնացաւ: Ահա զմեզ զի այլ ոչ տեսնին քաղցը հայեաց կերպարանք, եւ ոչ բարբառն հրա-»

¹ Այս այն Սարգիսն է, որոյ մասանքն իմանալու հայոց եկեղեցին մէջ է: Յեւ Լեւոնի Լեւոնի, 1890, Թ. 1:

² Նոստրալիք Խորենացոյ ապագիւր հրատարակութեան մէջ կը գտնուին Վենետիկ 1813ի հրատարակութեան մէջ ալ կը նշանակուի թէ Յայմատուրաց մէջ կը գտնուի յաւելումներ:

¹ Թովմ. Արքեպիս, Ս. Պատմ. 1887, էջ 75:
² Ս. Այլեւց. գիտողութիւններ կարելի է տեսնել Մովմ. 1890, Թ. 112: Մ. Կար, 1890, Թ. 11—13: Մ. Կար, 1890, Թ. 1, էջ 102: Ա. Կար, Թ. 8-րդ, Թ. Գիրք, էջ 113:

ծորան ինչուքն, այլ ոչ սերմանեն զարգիւնարար
Հասն, եւ ոչ մատուակեն զուրախարար բաժանի:
Բայց գտնութիւն զարգարդին զոտա լատուծոյ
Հաւոյն, զի թէպէտեւ մարմնով հրամարեցին
ի մէջ, այլ իմաստութեամբ հոգւոյն առ մեզ,
են: Թէպէտեւ քաջ սերմանողքն նմեցին, այլ
սերմանեալն ի նոյնսն՝ ինքնին բերել զպտուզն
բառ բանին հետեւ մերոյ Եփեսոսի: Թէպէտ
ի տեսութեանց մերոց անբախտեան, այլ անարգ
ապրութիւն առ մեզ են: —

Նյուշափ ինչ բանք պակաս տեսնին ի տպեալսն,
զորս գտեալ եւ հանեալ իմ յընտրեալսն մնազդէ
իմքէ: Գծելոյ յամի հայոց ոմէ, յունվ. 13 (յնչոկիս
միսսն ուրումն Մկրտումայ Հրովայնցոյ՝ արդեամբ
Միմաստ վարդապետի Յամթնցոյ) ձրեցի ստուխ, եւ
նոյի ի յայտ, զի իմ սննդասցնման մագարտաշար բանք
գերսնոջակ իրերողիս մնայ:

Մատթ. յայտի Գրիգորեան ձրիւնացի

ի Տ Մարտի 1830 ամի. ի սք. Էջմիածնի:

Իսկ ծանօթութեանց մէջ թարգմանին
մինչեւ վերջերս հրատարակուած գրութիւննե-
րէն շատ բան կ'աւանդէ: Քիչ բան կայ՝ որ իրեն
անտնօթ ծնացած ըլլայ: Ղարաբնայի մասին նոր
ժամանակներս լոյս տեսած գրութիւնք՝ թարգ-
մանին բոլորովն անծանօթ են: Իսկ Զֆֆի
մասին ամենեւին տեղեկութիւն չունի: Զֆֆի
հեղինակն Ս. Թադոս Մօրենայ հայրապետն չէ,
այլ Թադօ Պորթի իսթաթան (= զգօն) կամ
Աֆթաթ (= Հրահատ) անուանեալ տարի ե-
պիսկոսոսն է, որոյ տարրերն գիրքն առ մեզ
Զֆֆն անուանեալ, 1869ին լնտտն հրատարա-
կուած է², որմէ ետեւ այս մասին բազմաթիւ
գրութիւնք ի լոյս ելած են: Երկու տարի յառաջ
նոյնին Կերմաներէն թարգմանութիւն ալ հրա-
տարակցեալ³:

Մեծարոյ թարգմանին սոյն ընտիր երկն
արդէն արժանաւոր ընդունելութիւն գտած է
ազգէն⁴: Ար բաղձանք նոյնպիսի ուրիշ գործեր
ալ իւր գրչէն լոյս տեսած տեսնել:

Հ. Գ. Գ.

¹ Տես Հռոմէոս Եփեսոսի, 1889, Թ. 3, 3:
² W. Wright — The homilies of Aphraates, the persian Sage, Vol. I, The Syriac Text.

³ Տես Հռոմէոս Եփեսոսի, 1889, էջ 264:
⁴ Գրադրեալ 2-400 օրինակէն 20000 արդէն ծախու-
ած է երեք ամիս միջոցն մէջ: Միւլի, 1890, Թ. 35:

ՄԱՐՏԻՍԻԱՆԻԱՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԵՐԸ

ՈՐԹԱՆԿԱՅ ԽԵՄԻՔ

Երկատունի ունեցողին մի միակ
բաղձանքն ու ճիշդն այն է ան-
շուշտ, որ իւր որթատնիկներն
ընցիկ տերեւազարդ ըլլան եւ
առատ պտուղ ունենան: Արթա-
տունին ինչ վարձանի համար
ալ մշակուի, իբրեւ զարդ կամ հովանիի եւ կամ
իրեն պղբի, հարկ է որ իւրաքանչիւր գաւառ-
ներու կիմարին համաձայն ժամանակին յատուի
եւ կապուի: Եթէ որթատունին պտտ մը ծած-
կեալ համար կամ իրեն հոգւանի կը մշակուի,
քնականարար կապելու ժամանակ
ներս իրարմ պնչափ բաց պիտի կապուին, որ
ծիկերն աճելով կարող ըլլան միջոցները ծած-
կել: Այս համաձայն յօդուածոցս մէջ պիտի խօ-
սինք որթատնիկոյ այս վիճակէն ետեւ, ուստի
գարունէ մինչեւ աշուն՝ որթատնիկոյ տարուելու
խնամոց վրայ: Ասկէ յառաջ քանի մը կարեւոր
կէտեր կը նշանակենք:

1. Եթէ նոր ծիկերն լաւ խնամուին, ամենն
ալ յաջողոյ տարին պտղաբեր աւել կ'ունենան:
2. Պէտք չէ որթատունին բազմաթիւ բա-
րունաներով եւ պտղով բեռնաւորել. ապա ի՞նչ
ոչ՝ խաղողը մանրահատ կ'ըլլայ, շատ ուշ կը
հասնի, եւ նոր բարունակները տկար կ'ըլլան:
3. Տնիկոյ մը վրայ բազմաթիւ տկար բա-
րունակներ տնկոյն մեծապէս կը վնասեն. վասն
զի այսպիսի 100 բարունակներ յաջողոյ տարին
շատ քիչ պտուղ կու տան եւ կամ ամենեւին
չեն տար: Ընդ հակառակն 5—6 զօրաւոր բա-
րունակ կրնան մինչեւ 130 գեղեցիկ ողկոյղ
յառաջ բերել: Անոր համար՝
4. Արթնին հիւթն ու զօրութիւնը պէտք
է կենդանացնել, որպէս զի բարունակներն՝ ու
պտուղներն դիւրութեամբ աճել եւ հասունաւոր
կարենան: Ուստի պէտք է ա. Տկար եւ անպէտ